

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФЕНОМЕНУ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ**В. М. Логвиненко***кандидат філософських наук, доцент кафедри соціальних та гуманітарних дисциплін Львівського державного університету безпеки життєдіяльності*

У статті досліджується феномен екологічної культури; уточнено і цілісно розкрито її сутність. Висвітлена роль екологічної культури як регулятора відносин людини і природного середовища на основі ціннісних установок. Виділено основні її компоненти і проаналізовано їх зміст. Наголошено на значенні і важливості усіх компонентів культури. Окреслено умови та основні проблеми формування екологічних знань, екологічних цінностей, екологічної діяльності. Особлива увага приділяється екологічним цінностям. Підкреслено, що від системи цінностей особистості залежать її поведінка та діяльність стосовно навколишнього середовища. Показано зв'язок знань, цінностей, практичних дій і їхню взаємозалежність. Подальші наукові розробки з цієї теми можуть стосуватись розгляду і обґрунтування необхідних екологічних знань у громадян та формування на їх основі переконань; розробці рекомендацій для підвищення рівня екологічної культури, створення методик визначення рівня екологічної культури.

Ключові слова: екологічна культура, екологічні знання, цінності, діяльність, навколишнє середовище.

Подальша життєдіяльність людства потребує нових засад взаємодії людини і природи; світоглядних змін, пов'язаних з переоцінкою місця людини у природному світі, корекції традиційних форм природокористування. Цьому сприятиме розвинута екологічна культура нашого сучасника. Ефективне формування цієї культури є актуальною проблемою сьогодення, адже екологічні кризи й нестабільність природного середовища розгортаються з дедалі більшою гостротою, а це є прямим свідченням негативного антропогенного впливу на природне довкілля.

Дослідження проблем, пов'язаних з екологічною культурою, упродовж останнього десятиліття стали предметом наукового аналізу таких дослідників як Т. Гардашук, В. Борейка, В. Деркача, А. Єрмоленка, В. Крисаченка, О. Салтовського, Е. Семенюка, В. Скребця, А. Толстоухова, М. Хилька, Л. Юрченко. Так, моральні засади екологічної культури знаходимо у роботах А. Єрмоленка, В. Борейка [1; 4], а аспекти екологічної філософії й етики довкілля у Е. Семенюка [11]. Феномен екологічної свідомості вивчався В. Деркачем, М. Кисельовим, В. Скребцем, А. Толстоуховим [6; 12]. В. Крисаченком та М. Хильком розвинуто концепцію екологічної культури, визначено пріоритети та способи реалізації екологічної політики та екологізації діяльності [8]. Л. Юрченко робить акцент на значенні екологічної культури в розбудові національної безпеки [16]. Проблемам сучасної екологічної політики, збалансованого розвитку, ролі екологічного руху в охороні довкілля присвячені дослідження Т. Гардашук [3]. У дисертаційних роботах досліджувалися певні аспекти змісту, завдань, форм і методів форму-

вання екологічної культури (О. Висоцька, Т. Гайналь, Г. Глухова, Н. Грейда, Л. Лук'янова, О. Матеюк, Н. Негруца, О. Пруцакова, Н. Олійник, Ю. Тагліна, Л. Титаренко, Н. Шевченко, О. Ярмак, Г. Ярчук). Проте деякі твердження потребують уточнення і розгорнутого розгляду. Зокрема, це стосується дослідження і висвітлення компонентів екологічної культури, що сприятиме кращому її розумінню і ефективному формуванню у нашого сучасника. Тому метою даної статті є теоретичне обґрунтування сутності екологічної культури і її компонентів та визначення їх змісту і взаємообумовленості.

Екологічна культура посідає одне з вагомих місць серед різноманітних форм культури. Загалом, явище культури вельми складне, поліструктурне й стосується усіх сфер життєдіяльності. Тому, мабуть, існує безліч моделей культури, методологічних підходів до розуміння цього феномену, а відтак і безліч визначень, кожне з яких має право на існування. Першопочатково термін «культура» (від латинського слова «cultura»), означав «обробіток», «догляд» ґрунту, ефективну сільськогосподарську діяльність, а згодом дістав значень виховання, навчання. Словники та енциклопедії, зазвичай, наводять кілька значень цього терміну. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови культура це: «1. Сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством протягом його історії.... 2. Освіченість, вихованість. 3. Рівень, ступінь досконалості якої-небудь галузі господарської або розумової діяльності. 4. Розведення, вирощування якої-небудь рослини або тварини.... 5. Мікроорганізми, вирощені в лабораторних умовах у живильному середовищі» [2,

596]. Ці, на перший погляд, різнопланові дефініції мають одні і ті ж засадничі ідеї. У будь-якому значенні цього поняття в основі культури лежить перетворення чогось, але перетворення на ціннісній основі задля задоволення якоїсь потреби. Про це красномовно говорить і походження цього поняття. Можна стверджувати, що культура має місце тільки тоді, коли вона опирається на знання, має ціннісну основу, та виражається у діяльності, що підкреслюють й інші визначення. Наприклад, «Культура – сукупність матеріальних та ідеальних (духовних) цінностей. Вона невід’ємна від людини і її творчої діяльності у всіх сферах буття і свідомості. Така діяльність людини, як суб’єкта культури, направлена на творче перетворення дійсності і складається з процесів опредмечування (створення цінностей, норм, знакових систем тощо) і розпредмечування (осягнення цінностей культури та їх використання у ході практичної діяльності)» [15, 454-455]. Соціологічна енциклопедія, розглядаючи культуру як соціальний інститут, тлумачить її як таку, що «визначає цінності і норми поведінки людей у конкретній системі суспільних відносин, забезпечує регулювання цих відносин у суспільстві, його стабільність і задовольняє духовні потреби, що пов’язані зі споживанням і освоєнням певних культурно-символічних кодів (цінностей, норм, звичаїв, традицій, способів життя), є способом соціалізації людини... Отже, культура, пронизуючи всі ланки суспільства як соціальної системи, виступає одночасно як середовище, засіб і результат життєдіяльності соціальних суб’єктів, окремих особистостей, певних соціальних груп і спільнот, окремих суспільств чи навіть людства загалом» [13, 201].

Очевидно, що коли ми розглядаємо культуру загалом, то роль цінностей у будові і функціонуванні культури ні в кого з дослідників не викликає сумнівів. Крім того, ми вже з’ясували, що культуру, як соціальний феномен, найчастіше визначають саме через ціннісні орієнтації. Коли мова вже йде про екологічну культуру, погляди дослідників щодо змісту екологічної культури дещо розходяться, проте усі вказують на важливість таких загальнокультурних компонентів як знання, цінності, практичні дії. В екологічному тлумачному словнику екологічна культура розуміється як «специфічна форма в структурі сучасної культури, направлена, з одного боку, на звільнення людини від жорсткої природної залежності, а з іншого – на гармонізацію відносин між суспільством і природою. По суті екологічна культура – це своєрідний «кодекс поведінки», а за змістом – сукупність знань, норм, стереотипів і «правил поведінки» людини в навколишньому середовищі так, щоб були враховані не тільки

практичні потреби людини і суспільства, а й можливості природи зі збереження її сталої рівноваги (гомеостазу), а також не припускання такої людської діяльності, яка призводила б до екологічних криз у екосистемах різного ієрархічного рівня» [14, 97]. Як зазначають В. Крисаченко і М. Хилько: «Екологічна культура є цілепокладаючою діяльністю людини (включаючи і наслідки такої діяльності), спрямованою на організацію та трансформацію природного світу (об’єктів та процесів) відповідно до власних потреб та намірів» [8, 212]. Л. І. Юрченко звертає увагу на те, що «Екологічна культура в більшості визначає норми відношень суспільства і природи, встановлює систему пріоритетних цілей; знаходить своє відображення в суспільній свідомості та суспільній психології, в конкретних формах життєдіяльності та способу життя» [16, 82]. Цілком зрозуміло, що екологічна культура регулює відносини людини і природи на основі системи ціннісних орієнтацій і установок. Вона спрямована на відтворення та розвиток природно-соціального багатства, дає змогу пристосовуватися до природного довкілля, а також регулює діяльність суспільства по відношенню до природного середовища. Відповідно, щоб сформувати екологічну культуру слід впливати на ціннісні орієнтації, приділяти достатньо уваги для популяризації екологічних знань, пропонувати моделі природоохоронної діяльності.

При більш детальному розгляді екологічної культури, дослідники не приділяють належної уваги усім її компонентам, а зосереджуються, передусім, на аналізі екологічної культури як діяльності. Такий підхід є важливим, оскільки діяльність є показником рівня екологічної культури, проте слід пам’ятати, що екологічна культура є ефективною і можливою тільки в тому випадку, коли вона опирається на систему цінностей. Тож, на перший погляд, виглядає дещо незрозумілим, чому при розгляді питань пов’язаних із формуванням екологічної культури, на екологічних цінностях, зокрема, не акцентується належна увага. Можливо, це відбувається тому, що в умовах екологічної кризи, яка вже стала реальністю, потрібні негайні і дієві заходи, а формування екологічних цінностей і переконань – процес складний, багатофакторний і тривалий та й результат не є гарантованим, відтак і приділяється більше уваги діяльній стороні екологічної культури. Загалом виховання і формування екологічної культури нашого сучасника відбувається шляхом насадження тих чи інших ідей і закликів до тих чи інших дій, мета яких людині незрозуміла або вона вважає їх недоцільними. Як приклад, можна навести одну з форм культури – фізичну. Впродовж довгих років ми в загальноосвітніх та вищих навчальних за-

кладах «займались» фізичною культурою, робили усілякі вправи, які зміцнюють наш організм й формують витривалість. І що? Далеко не у всіх нас оця фізична культура сформована. У суб'єктивних ціннісних ієрархіях міцне, витривале, красиве тіло, загалом наше здоров'я, знаходиться десь на периферії. Чому, маючи знання, виконуючи регулярно певні дії ми не здобули цієї фізичної культури? Справа, мабуть, в некоректному підході. Головне для нас – результат. А те, яким чином він досягається, несуттєво. І як не прикро, це стосується багатьох сфер життя. Нам видається, що наша діяльність опирається на зрозумілі усім засади, що усі, якщо мова йде вже про екологічну культуру, мають потребу збереження довкілля, тож потрібно тільки запропонувати правильні моделі поведінки (діяльнісний підхід) і наші сучасники матимуть цю культуру. В дійсності усе значно складніше. Будь-яка діяльність здійснюється людиною не просто так, а з метою задоволення своїх потреб. Кожен з нас має свою систему цінностей, предмети та явища яких покликані задовольнити наші потреби. За допомогою цінностей людина визначає, що є потрібним і корисним, а що шкідливим. Предмети і явища світу стають цінностями тоді, коли у свідомості людини вони набувають корисних властивостей. Одні цінності мають для людини більше значення, інші – менше, тому така система цінностей суб'єктивна й ієрархічна. Від ціннісних орієнтацій особистості залежать її дії, прагнення, поведінка, життєдіяльність загалом. Цінності не виникають невідомо звідки і не вкладаються в людину ззовні. Вони формуються суспільством і закладаються в індивідів в процесі їх соціалізації, соціальних взаємодій, набутих знань, спілкування, індивідуальної діяльності тощо. Під впливом соціального досвіду кожен з нас складає свою ціннісну модель, в якій є як загальнолюдські так й індивідуальні цінності; те що представляє цінність для одного не факт буде цінним для іншого. Тому, апелюючи до особи з вимогою наприклад, природоохоронної діяльності, цінність якої для нас є очевидна, натикаємось на байдужість. Отже, для формування екологічної культури потрібно впливати на ціннісні орієнтації особистості.

Ще один важливий складник екологічної культури, без якого вона неможлива – знання. Багато дослідників звертають увагу на низьке володіння громадянами екологічними знаннями. «Саме діяльному екологічному невігластву зобов'язані ми сьогоднішніми проблемами великих і малих рік, морів, виснаженням, інтенсивними агротехнологіями, родючих земель, загазованістю міст, кислотними дощами, виснаженням озонового шару Землі... Це дає підстави говорити про низький рівень екологі-

чної грамотності не якоїсь групи людей, суспільства, регіону, а й усього людства в цілому» [8, 468]. Беззаперечно, роль екологічних знань у діяльності є вельми вагомим. Поза тим, варто врахувати такі два аспекти. По-перше, – обмеженість пізнання. Людина, здатна пізнати будь-яке явище чи предмет природи і мати відповідні знання, в тому числі й екологічні, проте ці знання носять частковий характер. Вона пізнає і перетворює природу «по частинах». Ця «частковість» призводить до «частковості» при втручанні в колообіги речовини та енергії, які існують в оточуючому природному світі, а, отже, і порушують їх, чим викликають екологічні кризи та катастрофи [10, 208-216]. Наша свідомість має інтенційний характер і одночасно у ній не може відобразитись предмет чи явище у всій повноті особливостей і зв'язків і вона не здатна передбачити усі можливі наслідки свого втручання у природу. Звичайно, це не означає: щоб ми не робили – екологічна криза неминуча, а тому можна проводити будь-яку діяльність. «Навіть споруджуючи будинок згідно з природою, доводиться позбавляти життя дерева і роздробляти каміння. Щоб створити скульптуру з каменю або металу, треба розрити і пошкодити землю. Якщо культура є людським внеском до історії природи, світ не має лишатися таким, немов людини не існувало. Отже в умовах кризи довкілля правильно буде протиставити надмірності змін якомога більше утримання від дотеперішньої руйнації...» [9, 64]. Ми маємо економно використовувати природні ресурси, виявляти і зводити до мінімуму негативні впливи на довкілля і передбачати усі можливі наслідки нашого втручання у природу. Також повинні змінити індустріально-забруднюючий і руйнівний тип взаємовідносин з природою і проводити природоперетворюючу діяльність, яка б була безвідходною і вписувалась у природні колообіги. Цього, без належного рівня знань, ми не зможемо зробити.

По-друге, – економічна вигода. Більшість рішень, які привели до фатальних наслідків для довкілля, приймались все-таки фахівцями з відповідною освітою і які могли передбачити наслідки такої діяльності. Проте потреба отримувати щораз більші матеріальні блага значно переважає потребу збереження довкілля, а особливо, коли вона задовольняється за рахунок обмеження матеріальних потреб. Сучасне суспільство – суспільство споживачів – і ціннісні орієнтації його пов'язані, передусім, з комфортом існування й матеріальними благами: «... технологія застосовується не задля порятунку існуючого чи уникнення нестерпного, а задля постійного поліпшення вже досягнутого, тобто задля прогресу, який з усією марнославною спрямова-

ний на досягнення земного раю. Він та його витвори є швидше наслідком розбещеності, ніж необхідності...» [5, 63]. Тож навіть знаючи, що діяльність приносить шкоду навколишньому середовищу, людство і надалі задовольнятиме свої економічні інтереси, виражаючи тим самим свою байдужість до критичної екологічної ситуації. Наявність таких знань, не є гарантією відповідної життєдіяльності та екологічної культури. Проте, знання – це перший і необхідний крок у напрямі до екологічної культури. Досить часто ним і обмежуються, очікуючи, що людина, маючи належні знання, буде ними користуватись та керуватись в процесі життєдіяльності. Як ми вже з'ясували, це не зовсім так. Нашу діяльність мотивують переконання. Переконання формуються під впливом різних факторів, але в основі лежить знання, що має якість особисто значущого. Саме знання надають переконанням глибокий зміст, значення, визначають всезростаючу роль у суспільстві певних цінностей. Певна річ, далеко не усі знання стають переконаннями. Крім того, знання необхідні нам, щоб провадити ефективно, екологічно коректну діяльність. Для цього базовими складовими екологічних знань, згідно з Концепцією екологічної освіти, мають бути сучасні уявлення про: «біосферу та її структурні одиниці; екосистеми, їх біотичну структуру, генетичні типи, принципи класифікації; живу речовину та її роль в біосферних процесах; закономірності колообігів речовин, енергії та інформації; систему «людина – суспільство – біосфера – космос»; основні види антропогенного впливу на компоненти довкілля та їх негативні наслідки; основні глобальні, державні і регіональні екологічні проблеми та шляхи їх вирішення; економічні, законодавчі та нормативно-правові принципи раціонального природокористування; основи державної та регіональної екологічної політики тощо» [10].

Усі набуті знання, переконання, прагнення, потреби мають відобразитися у практиці. Цьому важливому аспекту культури присвячені праці В. Крисаченка і М. Хилька, в яких розкривається феномен екологічної діяльності й висувається ряд вимог щодо її ефективності. Наприклад, правильна орієнтація та гармонізації всіх видів і форм діяльності в системі «соціум – природа», збалансований розвиток, які можливі через розв'язання комплексу завдань (технологічних, економічних, гуманітарних, соціальних, політичних, міжнародно-правових); розширення та активізація ресур-

созберігаючої, природоохоронної діяльності громадян; культура здійснення природоохоронної, ресурсозберігаючої діяльності [8]. Гострота проблем, які вирішуються, їх масштабність і складність не терплять у ході екологічної діяльності байдужості, безвідповідальності, формалізму, а потребують активності, ініціативи, творчості в екологічній сфері. Це вимагає і постійного підвищення своєї кваліфікації, оволодіння новими екологічними та іншими необхідними знаннями, вмілу реалізацію у практичній діяльності.

Як зазначають вищезгадані автори, саме практична діяльність збагачує її учасників безпосередніми знаннями про навколишнє середовище. Соціально-екологічний досвід, набутий у процесі цієї діяльності, дозволяє співвіднести їх із реальністю, обдумати і відчувати ті факти, які відомі з літературних джерел, і тим самим сприяє перетворенню таких знань у переконання. Водночас практична діяльність є засобом перевірки рівня екологічної свідомості [8].

Можна стверджувати, що екологічна культура буде мати місце тільки тоді, коли виражатиметься у діяльності. Якщо ми матимемо відповідні екологічні знання, переконання, потреби, але не матимемо змоги втілити їх у свою життєдіяльність, або не знатимемо як це зробити, то наша культура – «пустодзвін». Справжня екологічна культура є діяльною і саме через діяльність вона набуває своєї довершеності. Проте, не слід вважати діяльність центральним елементом культури, не менш важливими є усі її складники. Це як ланцюг: якщо одна ланка виявляється слабкою – він втрачає своє призначення.

Таким чином, в даній статті була здійснена спроба цілісного розкриття суті екологічної культури, яка передбачає не тільки знання про наукові основи взаємовідносин соціуму та природи, а й соціально ціннісні мотиви у ставленні до неї, необхідні вміння та навички ставлення до природного довкілля, тощо. Тільки вихована на цих ідеях особистість зможе екологічно зважено поводитись у навколишньому середовищі. Подальші наукові пошуки з цієї теми можуть стосуватись аналізу і обґрунтуванню необхідних екологічних знань у громадян та формування на їх основі переконань, розробці рекомендацій для підвищення рівня екологічної культури, створення методик визначення рівня екологічної культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Борейко В. Е.* Екологічна етика / В. Є. Борейко, А. В. Подобайло – К.: Фітосоціоцентр, 2004. – 116 с.

2. *Великий* тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. – 1736 с.
3. *Гардашук Т. В.* Екологічна політика та екологічний рух: сучасний контекст / Т. В. Гардашук. – К.: ТОВ ВПЦ «Техпринт», 2000. – 126 с.
4. *Єрмоленко А. М.* Соціальна етика та екологія. Гідність людини – шанування природи: монографія / А. М. Єрмоленко. – К.: Лібра, 2010. – 416 с.
5. *Йонас Г.* Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Г. Йонас; [пер. з нім. А. Єрмоленка, В. Єрмоленка]. – К.: Лібра, 2001. – 400 с.
6. *Концептуальні* виміри екологічної свідомості: монографія / [М. М. Кисельов, В. Л. Деркач, А. В. Толстоухов та ін.]. – К.: Парапан, 2003. – 312 с.
7. *Концепція* екологічної освіти України // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 2002. – №7. – С.3-23.
8. *Крисаченко В. С.* Екологія. Культура. Політика: Концептуальні засади сучасного розвитку / В. С. Крисаченко, М. І. Хилько. – К.: Знання України, 2002. – 598 с.
9. *Маєр-Абіх К.-М.* Повстання на захист природи. Від докільця до спільносвіту / К.-М. Маєр-Абіх. [пер. з нім., післямова, примітки А. Єрмоленка]. – К.: Лібра, 2004. – 196 с.
10. *Салтовський О. І.* Основи соціальної екології: навч. посіб. / О. І. Салтовський. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 382 с.
11. *Семенюк Е. П.* Філософські засади сталого розвитку / Е. П. Семенюк– Л.: Афіша, 2002. – 200 с.

Стаття надійшла до редакції 15.11.2011 р.